

V bezčasí: být nikde a být nikdo

Jan Tlustý

Jedno z témat, které Jiří Trávniček ve své bohaté badatelské dráze sleduje, je i vztah vědění a příběhu (*Příběh je mrtev*, 2003). Částečně teoreticky, převážně ale interpretačně v setkání s konkrétními texty. Dovolím si jeho knihu rozšířit a zkusím do ní propašovat nejprve krátkou kapitolu „Má ještě próza právo nevědět? III“ a pak se vrátíme přímo do černé díry: řeč bude o knize J. Bernlefa *Vyhasínání mozku Martina Kleina* (1984).

Má ještě próza právo nevědět? III

Vztah příběhu a nevědění lze nahlédnout ještě z jedné perspektivy, a to z pohledu nedávných výzkumů v oblasti kognitivní naratologie, nepřirozené naratologie (*unnatural narratology*) a teorie mysli. Tímto směrem se v nedávné době vydal americký naratolog H. Porter Abbott v knize *Skutečné záhady. Příběh a nepoznatelné* (*Real Mysteries. Narrative and the Unknowable*, 2013). Pro Abbotta představuje vyprávění (a rozumění) příběhu základní kognitivní funkci, která je vázaná na aktivitu naší levé mozkové hemisféry (Abbott zde přejímá pojem „left-brain-interpreter“ od kognitivního psychologa Michaela Gazzanigy): prostřednictvím příběhů vysvětlujeme svět kolem sebe, rozumíme sami sobě i druhým, neustále se pohybujeme na ose „příčina – účinek“. To vše bylo už podrobně popsáno (Mark Turner, David Herman, Paul Ricœur a další), Abbott však pokračuje: co se stane, pokud je úsilí o narativní koherenci narušeno? Jak se čtenář vyrovnává se situací, kdy není možné z textu zrekonstruovat příběh? A jak se vztahuje k událostem, které *nelze vysvětlit*, k narativním mezerám, které *nelze zaplnit*, případně k myslím (postavám), jejichž motivace zůstávají nepochopitelné? Tak se před Abbottem otevírá téma tzv. očividného neznáma

(*palpable unknown*), jehož zamýšleným účinkem je vyvolávat ve čtenáři nevěděni. Toto nevěděni (ani neznámo) nelze odstranit, jeho estetický účinek však spočívá právě v tom, že je čtenářem *zakoušeno*.

Abbott ve své knize sleduje několik podob očividného neznáma. Jednu představují i tzv. nečitelné mysli (*unreadable minds*), což je označení pro mysl člověka či literární postavy, jejíž jednání a prožívání nelze vysvětlit a do níž se nelze vcítit – Abbottovými slovy, je to mysl, kterou „nelze přečíst“.¹ Může jít o osoby postižené nějakou formou duševní poruchy (autismus, demence, sociopatické osobnosti atd.), může jít ale i o postavy v literárním díle, o nichž pouze nemáme dostatek informací a které – řečeno s Milanem Kunderou – zůstávají „za sklem“. Sám Abbott se zaměřuje na druhý typ, já se budu dále zabývat první formou, respektive textem, který generuje nevěděni v důsledku vypravěčovy ztráty narativních kompetencí. I když máme všeobecnou tendenci nečitelné mysli naturalizovat a vysvětlovat, případně volíme jiné strategie, jak se s jejich Jinakostí vyrovnat (ABBOTT 2013: 123–130), stále zde platí, že tyto mysli zůstávají neřešitelnou hádankou, která nás vede k prožitku „nevím“.

Vyhasínání mozku Martina Kleina

V roce 1984 publikoval nizozemský spisovatel J. Bernlef román *Vyhasínání mozku Martina Kleina* (orig. *Hersenschimmen*). Text proslavil J. Bernlefa i v zahraničí, zejména po jeho anglickém překladu (*Out of Mind*, 1988). Kniha přináší vhled do mysli jednadsmesátiletého Martina Kleina, u něhož postupně propuká neurodegenerativní porucha, tradičně označovaná jako tzv. Alzheimerova choroba.² Tímto tématem, ale i vypravěčským způsobem (narativní hlas patří samotnému Martinovi) vstupuje Bernlef na tenký led: jak zprostředkovat

¹ Abbott se inspiruje rozsáhlým výzkumem teorie mysli (theory of mind), zejména pracemi Lisy Zunshine a Alana Palmera.

² K označení Alzheimerova choroba se kriticky vyjadřuje TAYLOR 2015: 27–36. Dle Taylora představuje toto pojmenování jednu z možných příčin demence (jinými příčinami mohu být například ischemická mozková příhoda, Lewyho tělíska ad.), přičemž za života člověka nelze s jistotou říci, zda se jedná o demenci Alzheimerova typu – to je možné zjistit až po smrti na základě fyziologických změn v mozku. Všechny diagnózy se pohybují v rovině „pravděpodobné“, „možná“. Diagnóza „Alzheimerova choroba“ tak vyjadřuje i určitou bezradnost lékařské vědy: nevíme, co tuto nemoc způsobuje, nedokážeme ji řádně diagnostikovat ani léčit.

zkušenost, která se dotýká samotného rozpadu jazykových kompetencí? Jak vyprávět o světě, z něhož se společně s jazykem vytrácí i základní existenciální souřadnice, které utváří smysl našeho světa? Lze vůbec vstoupit jazykem za hranici, kde svět přestává být lidský?

Ne, že by se literatura o to nepokoušela. Alzheimerova choroba se objevuje v řadě románů jako vedlejší motiv (De Lillův *Padající muž*, Rothův *Duch odchází*), i jako hlavní téma (*Ještě jsem to já* Lisy Genovy, *Kníha vzpomínek* Rowan Colemanové),³ nesetkáme se zde však s vnitřní perspektivou, která by překročila hranici, jež je tradičně nazývána jako třetí či poslední fáze této nemoci. Stejně je tomu i ve svědectvích v reálném světě, jak říká Richard Taylor v knize *Život s Alzheimerem* – „všechna končí ve stejném okamžiku progresu choroby: ve stadiu 3 – kdy nemoc navždy zablokuje schopnost jedince vyjádřit se k dopadu onemocnění na něj samotného“ (TAYLOR 2015: 23).⁴

Pomineme-li Beckettův imaginativní průzkum jazyka, stárí a člověka bez paměti (zvl. *Malone umírá*), je Bernlefův text jedním z mála, ne-li jediným, který se snaží překročit tento pomyslný práh. Jeho vyprávění sice začíná neproblematicky, postupně však narůstá zmatení (Martino i čtenářovo) ohledně času, prostoru i postav příběhu a v závěru jsme již konfrontováni s totálním chaosem, rozpadem já i vyprávění. Jako čtenáři jsme na tom samozřejmě lépe než Martin a víme více, naše kognitivní aktivita není ochromena a mnohé můžeme domyslet, nicméně Bernlef nás vede do světa, jehož obrysy či smysl mizí a dává nám tak prožít onu zkušenost nevědění, o níž hovoří Abbott. Originálnost Bernlefova pokusu (protože: stále jde jen o přiblížení, o hru se slovy) vyvstane ještě více do popředí, uvědomíme-li si, že o Alzheimerově chorobě toho příliš nevíme a stále se zde jazykem pokoušíme pojmenovat nepojmenovatelné. To, co víme, představuje pouze vnější pohled – ať už jsou to lékařská, sociologická, psychologická pojednání, nebo osobní zkušenost, kterou někteří z nás možná měli, pokud se

---

3 Druhé vydání českého překladu knihy Lisy Genovy (v originále *Still Alice*) se objevilo pod názvem *Pořád jsem to já* (Práh: 2015). Titul byl nakladatelem změněn patrně z komerčních důvodů, neboť v roce 2014 vstoupila do kin filmová adaptace R. Glatzera a W. Westmorelanda, v české distribuci uváděná rovněž pod názvem *Pořád jsem to já*.

4 Taylorova kniha *Život s alzheimerem* je výjimečná tím, že podává osobní svědectví o této chorobě v prvních dvou stádiích. Autor (vysokoškolský psycholog) psal, později diktoval, krátké eseje, v nichž se snažil popsat různé aspekty této choroby.

s někým s Alzheimerovou chorobou setkali ve svém okolí. Velmi trefně o tom píše Michal Janata v knize *Léthé a Mnemosyné*, kde ukazuje, že naše chápání toho, co se v posledním stádiu Alzheimerovy choroby děje, je v zajetí tzv. cerebrálního determinismu, neboli reduktivního scientistického chápání, které převládá zejména v současné lékařské vědě. Janata se pokouší porozumět Alzheimerově chorobě z fenomenologické perspektivy a všímá si, jak se zde vytrácí základní souřadnice žitého světa – vnitřní časovost, konstituce já i druhého, svoboda nebo rozhodování. Vyvrací zároveň všeobecně rozšířený názor, že lidé s Alzheimerovou nemocí žijí v pouhé přítomnosti – ztráta paměti je ve skutečnosti i ztrátou přítomnosti, protože čas (stejně jako prostor, druzí i já sám) zde přestávají existovat (JANATA 2017: 42).

Přejděme k samotnému textu. Jak už jsem se zmínil, všechny události nahlížíme Martinovými očima, respektive prostřednictvím jeho vnitřního monologu. Sledujeme nejprve drobné příhody stařecké zapomnětlivosti, občasná zmatení v kalendářním čase i denní době, chvilkovou dezorientaci, roztržitost, zapomínání. Postupně tyto projevy sílí a choroba začne zasahovat celou Martinovu osobnost. Martin se přestává orientovat v čase a prostoru (často bloudí a ztrácí povědomí o tom, „kde“ či „kdy“ se nachází), je pro něj stále obtížnější vykonávat běžné činnosti, přestává si vybavovat slova a poznávat druhé lidi, začíná být sám sobě nebezpečný. Často žije v minulosti a chystá se do práce, i když je už několik let v důchodu, v manželce Věře – někdy – vidí svou matku, nové osoby jako ošetřovatelku Phil již ale nedokáže do svého života začlenit, a tak se opakovaně ve svém domě setkává s „cizí“ osobou. Časoprostorové kulisy se mění náhle a v Martinovi vyvolávají zmatení. Společně s chaosem (neboť věci, místa, druzí nejsou tak, jak by měli být, prostě jen jsou, bez smyslu či fenomenologické sítě poukazů) se do Martinova života vkrádá úzkost, podrážděnost, někdy i paranoia. Znovu se vynořuje přízrak druhé světové války, návštěva lékaře se mění ve výslech. Je třeba se bránit či používat zastíracích manévřů, nicneřikajících frází, jde to ale jen chvíli.

Jak nemoc postupuje, rozpadá se i Martinova narativní kompetence: vyprávění je stále více zmatené, roztržité do nesouvisejících záznamů, už se vlastně nevypráví, ale jen reflektuje: momentální vjemy, myšlenky, asociace. Dojmy, emoce. Věci, bezejmenné osoby, prolínající se prostory, útržky hovorů. Vlastní obraz v okně děsí, je třeba spálit

fotografie, na nichž se tento muž objevuje ještě s nějakou ženou a dvěma malými dětmi. Mizí zájmeno já i první slovesná osoba, nově se objevují druhá a třetí osoba. Otevřenost i interpretační: polopřímá řeč? Vstup heterodiegetického vypravěče, fokalizujícího skrze Martina, na scénu? Možná, není ale právě ztráta „já“ jedním z hlavních příznaků této nemoci? Netočí se všechny možné narativní a gramatické rejstříky v Martinově myslí nakonec bez přičinění vnějšího zprostředkovatele? Čtenář je konfrontován s chaosem Martinovy myslí, zároveň si ale z útržků textových fragmentů může situaci (občas) domýšlet. Za nezřetelnými rysy postav, které Martina obklopují, vytušíme ošetřovatelku Phil, později – už v ústavu – lékaře nebo ostatní pacienty. Nebo také Martinovu ženu, která jej neopouští ani tehdy, kdy ji už *pravděpodobně* nepoznává. Pravděpodobně: jednou z otázek, kterou Bernlefův román otevírá, je i nejistota hranice, kdy nás druhý ještě vnímá. Je to v záblescích? Je to vůbec někdy? Nebo se už svět druhého proměnil v nicotu?

Zejména s posledními stránkami snaha domýšlet a rekonstruovat svět příběhu selhává. Přibývá tří teček, záznamy jsou úsečné, zkracují se. Okolí se rozostřuje, obličje mizí, přesto je zde ale stále přítomné nějaké „já“, které vnímá lidské hlasy (i když jim – zdá se – nerozumí), zažívá zmatek, úzkost, strach, ale i náhlou radost z viděného stromu či doteku ruky. Lze mluvit ještě o já? Mají pravdu ti, kteří spojují lidskou identitu s příběhem (J. Bruner, Ch. Linde a další), nebo existuje cosi jako přednarativní vrstva já – „pocitování“, o kterém mluví neurovědec Antonio Damasio, či „dotýkání“, jež zmiňuje filozof Jean Luc-Nancy?⁵ Otázku ale ještě otočme: jak vnímáme druhé, kteří ztratili či ztrácejí schopnost mluvit, rozumět nám a nepoznávají nás? Ale také: jaký je institucionální rozměr tohoto vztahování, jak se k nim společnost chová?⁶ Je Martinův závěrečný pobyt v ústavu nutným zlem, jedná

---

5 Podle A. Damasia předchází „rozšířenému vědomí“ nebo také „autobiografickému já“ (extended consciousness, autobiographical self) tzv. „jádrové já“ (core self), které ještě není vázané na jazyk ani paměť, je však pro něj důležité pocitování (DAMASIO 2010: 168–233). K Nancyho analýze lidské existence jako dotýkání, které je možné sledovat až na prenatalní úrovni, viz výklad M. PETŘÍČKA 2018: 48–50.

6 Vyprávění příběhů je pevně ukotveno v sociální praxi a je společností či institucemi „vyžadováno“, což může vést – v případě ztráty schopnosti či neochoty vyprávět – i k represivním krokům (odnětí práv, apriorní stigmatizace apod.). Podrobněji o vyžadování narativů ze strany společnosti a jejich institucí pojednal J. P. Eakin v koncepci tzv. „systému narativní identity“ (EAKIN 2008: 22–31).

se o represivní místo, nebo zde Martin nachází pomoc a pochopení? „Zvednutý, strčený do postele s řemeny, připoutaný, zvednutý, visím šikmo v pokoji. [...] Zezadu do mě dloubě hůl... hned a bez ohlížení kopnout dozadu... řev... na kolena, ty jeden!... klekni.“ Ale také: „We are going to make a drawing today, a self-portrait. Would you like to do it in pencil or would you rather use paint, Mister Klein?“

Otázka po tom, „kdo je druhý“, tak není čistě teoretická či filozofická, ale vstupuje přímo na půdu etiky, kterou podobně jako Ricœur můžeme pojmut jako konkrétní *praxi* (tedy jednání) společenských institucí. Dle Ricœura by v této praxi mělo jít o život ve spravedlivých institucích, přičemž důležitou roli zde hraje starost o bližního. Tato starost vyplývá z etického závazku, který je mi dán Lévinasovou tváří. V tváři se mi ukazuje druhý, který je neredukovatelný na příběh či obraz, tvář mě eticky zavazuje, vyzývá mě k starostlivosti, umenšení či sdílení utrpení (RICŒUR 2016: 209–212). Etické implikace v souvislosti s tématem druhého vyvozuje ovšem i Abbott a rovněž v jeho úvaze má důležitou roli Lévinas: jestliže je pro Lévinase druhý vždy absolutně Jiný (tato jinakost se opět zrcadlí v tváři), pak respekt k jinakosti druhého znamená i etickou výzvu pro čtení nečitelných myslí. Etické čtení pro Abbotta znamená úplné akceptování druhých či postav v jejich „nečitelnosti“, beze snahy jejich jinakost či nepřístupnost jakkoli vysvětlovat či naturalizovat (ABBOTT 2013: 141–146).⁷

Poslední stránky. Obrazy, metafory, útržky světa vznášející v prostoru textu. Nevíme, co je doslovné, co obraz, nevíme, co je přítomnost, co vzpomínka nebo vidina vyvolaná prášky. „Sedět nepohnutě a přitom mít pocit sounáležitosti s větším pohybem... k nepostizení... ústřice chycená pod kýlem plující lodi.“ Už ne „já“, kdosi mezi věcmi: „Dopraví to do prostoru s lůžky... posadí to na kraj postele... svléknou to [...] do chřtánu mu strčí pilulku... zalijí ji vodou, jako by byl trychtýř [...] žádná jména... už žádné tváře...“ Skutečně? Možná, někdy, nevíme. Přesto v posledním odstavci tušíme, že je zde přítomna

---

7 Podobnou inspiraci Lévinasem (ale také Sartrem) lze nalézt i u dánského filozofa Zahaviho, který kritizoval absolutizaci narativního rozumění, a tedy i narativní chápání Druhého. Zahavi dále ukazuje, že už od prvních měsíců si děti osvojují různé formy sociální interakce, které ještě nejsou založené na jazyce, ale předpokládají vztahování k Druhému (vyhledávání očního kontaktu matky, zrcadlení obličejů, pozdější ukazování na druhé osoby prstem atd.); ZAHAVI 2007: 194–199.

i vertikála, tedy to, co Řekové nazývali agapé. „[N]ěkdo říká... šeptá... hlas ženy a ty posloucháš se zavřenýma očima... posloucháš jen její šeptající hlas... že už spravili okno... které bylo nejdřív zabetonované přitlučenými dveřmi... že už je teď zase zasklené... a sklem že se dá dívat ven... ven... do lesa a do jara... co už začíná... říká... šeptá... že co nevidět už začne jaro.“

Prameny

BERNLEF, J.

2010 *Vyhásínání mozku Martina Kleina*; přel. Olga Kritjová (Beroun: Za tratí) [1984]

Literatura

ABBOTT, Porter H.

2013 *Real Mysteries. Narrative & The Unknowable* (Columbus: The Ohio State University Press)

BECKETT, Samuel

1997 *Malone umírá*; přel. Tomáš Hrách (Praha: Torst 1997) [1951]

COLEMAN, Rowan

2015 *Kniha paměti*; přel. Zora Šíchová (Ostrava: Domino) [2014]

DAMASIO, Antonio

2000 *The Feeling of What Happens* (Vintage)

DELILLO, Don

2008 *Padající muž*; přel. Mayerová Zuzana (Praha: Odeon) [2007]

EAKIN, Jean Paul

2008 *Living Autobiographically: How we create identity in narrative* (Ithaca, New York: Cornell University Press)

GENOVA, Lisa

2009 *Ještě jsem to já*; přel. Karina Matějů (Praha: Práh) [2007]

JANATA, Michal

2017 *Lehčé a Mněmosyné. Budoucnost paměti a minulost zapomnění* (Praha: Dybbuk)

PETŘÍČEK, Miroslav

2018 *Co je nového ve filozofii* (Praha: Nová beseda)

RICŒUR, Paul

2016 *O sobě samém jako o jiném*; přel. Milan Lyčka (Praha: Oikoymenh) [1990]

ROTH, Philip

2008 *Duch odchází*; přel. Jiří Hanuš (Praha: Mladá Fronta) [2007]

TAYLOR, Richard

2015 *Život s Alzheimerem. Autentické svědectví*; přel. Stanislava Králová (Praha: Ikar) [2007]

TRÁVNÍČEK, Jiří

2003 *Příběh je mrtev? Schizmata a dilemata moderní prózy* (Brno: Host)

ZAHAVI, Dan

2007 „Self and Other: The Limits of Narrative Understanding“; in Daniel D. Hutto (ed.): *Narrative and Understanding Persons*, (Cambridge: Cambridge University Press), s. 179–201